

АДАПТАЦІЯ РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ ДО РАДЯНСЬКОЇ ДІЙНОСТІ (1920–1930-ТІ РР.)

В. В. Коновальчук, Є. О. Пшемицька

Анотація. У дослідженні подана інформація про адаптацію Римо-католицької церкви до радянської дійсності у 1920–1930-ті роки через призму відносин СРСР із Ватиканом. Методологічною основою роботи є системний підхід, принципи історизму, наукової об'єктивності, критичного та структурно-системного підходу до літературної та джерельної бази роботи. Встановлено, що у 1920-х і першій половині 1930-х років Ватикан досить успішно використовував усі можливості для отримання інформації та допомоги католикам в СРСР. До цих проблем було привернуто увагу іноземних держав, посольства та консульства брали значну участь у процесі надання інформаційної та різноманітної фінансової підтримки. Найбільш вразливим було приватне листування. Доставка листів посольствами була не завжди доступна, а контакти з іноземними представниками могли призвести до звинувачень у шпигунстві та жорстоких репресій.

Ключові слова: Римо-католицька церква, СРСР, Ватикан, релігія, держава.

Актуальність. Вивчення специфічних рис релігії у контексті її впливу на світогляд людини, безсумнівно, є вагомим завданням вітчизняної науки. На нашу думку, дослідницька актуальність вказаного питання визначена такими чинниками:

По-перше, здобуття нашою державою незалежності у 1991 р. поставило перед українським суспільством інноваційні завдання – розкрити нові можливості, визначити завдання й засоби духовного становлення нації. Релігія – це основа духовності кожної людини, кожного соціуму; на перший план виходять філософське поняття «релігії» як духовного феномену в контексті сучасного філософського дискурсу.

По-друге, потребують дослідження специфічні риси релігійного світогляду в їх інституційних проявах християнських церков. Попри те, що переважна більшість вірян України є православними християнами, серед громадян нашої держави є значна кількість вірян Римо-католицької церкви.

По-третє, стан наукового розуміння ролі релігійного світогляду в духовному розвитку сучасного українського соціуму є недостатнім для повноцінного вивчення вказаного явища. Окремі тренди у сучасних релігіях випереджають відповідне наукове розуміння у контексті їх впливу на мораль і моральність.

Мета статті полягає в розгляді та аналізі процесів та стратегій, які використовувала Римо-католицька церква в Україні для своєї адаптації до радянського режиму в період 1920–1930-х рр. Стаття спрямована на розкриття ключових історичних подій, включно з репресіями, закриттям церков і обмеженням релігійної практики, а також на дослідження способів, якими церква намагалася зберегти свій вплив та існування в умовах суворих обмежень. Додатково стаття має на меті розглянути взаємодію церкви з вірянами та їхню реакцію на зміни в релігійній сфері, що відбувалися в цей період. Результати дослідження допоможуть краще зрозуміти, як Римо-католицька церква адаптувалася до складних умов соціально-політичного середовища радянського періоду в Україні.

Основний розділ. У радянський час політизація та партизація дискурсу, а також протистояння релігії й політики знайшли свої вияви у період 1917–1920-х рр. Як переконаний К. Чернега, «після Жовтневої революції 1917 р. в Росії православний Священний Собор зовсім не був налаштований на відділення державної системи від церкви. Навпаки, визначенням від 2 грудня 1917 р. передбачалася підтримка релігії з боку держави. Проте наміри Собору не виправдалися» [6, с. 55].

У радянський час церкву, зокрема й Римо-католицьку, було відокремлено від нової держави. У 1918 р. було прийнято Декрет «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви». Було ухвалено рішення щодо переходу всіх церковно-приходських шкіл та вищих духовних освітніх установ із юрисдикції Римо-католицької церкви під державну. Із навчальних програм були виключені такі предмети: Закон Божий, церковнослов'янська мова, церковна історія, а також церковний спів.

Далі визначені Декретом заборони на викладання віровчень у навчальних закладах були доповнені та конкретизовані роз'ясненнями Наркомату юстиції. Зокрема, вартим розгляду є постанова НКЮ «Про порядок проведення в життя Декрету про відділення церкви від держави і школи від церкви» від 24 серпня 1918 р. У пункті 33 постанови вказано: «зважаючи на відділення школи від церкви, викладання будь-яких релігійних віровчень у жодному разі не може бути дозволене в державних, громадських та приватних навчальних закладах, за винятком спеціальних богословських». З урахуванням вказаного, якщо установлена Декретом 1918 р. заборона на релігійну освіту стосувалася лише загальноосвітніх закладів, то постанова НКЮ забороняла викладання віровчень у будь-яких освітніх установах усіх видів і типів, за винятком богословських.

На різних етапах становлення СРСР політика державного атеїзму також зазнавала змін. У 1920-х рр. боротьба з «клерикалізмом», зокрема стосовно Римо-католицької церкви, полягала у висміюванні релігії, висуненні фейкових фактів аморального життя священників. Активну роботу здійснювала «Спілка войовничих безбожників».

У роз'ясненні V відділу НКЮ від 08.05.1922 було зазначено, що «викладання віровчення особам, які не досягли 18-річного віку, не допускається... Для осіб старше 18 років допускаються окремі лекції, бесіди і читання з питань віровчення, оскільки такі не мають характеру систематичного шкільного викладання» [1, с. 25; 2, с. 80; 3, с. 65]. Відповідно до Декрету, «громадяни могли навчати і навчатися релігії приватно». Водночас установлювалися достатньо жорсткі вимоги до присутніх на домашніх заняттях учнів. Зокрема, інструкція НКВС № 461 від 22 грудня 1923 р. містила пропозицію заборонити заняття із дітьми поза школою через організації групових занять із групами дітей понад 3 особи. Церковні структури, зокрема римо-католицькі, позбавлялися прав юридичної особи, тому не могли бути засновниками освітніх закладів. До того ж у Кодексі законів про народну освіту УРСР 1922 р. йшлося про те, що освіта має бути вільна від будь-якого релігійного впливу.

Вказані заходи є свідченням політизації та партизації дискурсу, протистояння релігії та політики. У ст. 124 Конституції СРСР 1936 р. було констатовано: «Із метою забезпечення громадянам свободи совісті церква в СРСР відокремлена від держави і школа від церкви. Свобода відправлення релігійних культів і свобода антирелігійної пропаганди визнаються за всіма громадянами». Отже, «Конституція оголосила свободу антирелігійної пропаганди, обмеживши права віруючих відправленням релігійних культів. Церква не могла займатися благодійництвом, не мала доступу до ЗМІ, священнослужителям заборонялись дії, що виходили за межі задоволення релігійних потреб віруючих. Релігія розглядалась як пережиток минулого, який потрібно якнайшвидше викоринити» [4, с. 316].

Релігійність у СРСР розумілося як одне із джерел загрози наявному політичному ладу, і відповідно агресивність владних структур стосовно релігійного розуміння навколишньої дійсності була тотальною. Існували відмінні форми примусу, що зміцнювали позиції атеїстичного світогляду. Якщо й визнавалося існування ідеї двоїстої істини – істини віри й знання, то підкреслювалася їх нерівність, оскільки одна з них не є верифікованою. Згідно із характером державної ідеології, домінував гіперідеологізований процес розуміння світу, що виключав ідею Бога, божественності й елементи релігійної свідомості, феномен віри. Доводилося, що релігійне знання апіорі не пропонує правильного уявлення про світ.

Переходячи власне до вивчення адаптації Римо-католицької церкви до радянської дійсності в 1920-х рр., слід вказати, що радянська влада не дозволяла католикам – духовенству та вірянам – контактувати безпосередньо з Ватиканом. Католицькі священники не мали змоги приїхати до СРСР, щоб на власні очі побачити, що відбувається (зокрема митрополит фон Ропп, який не зміг повернутися до Росії). Фінансова підтримка також була суворо заборонена. До того ж Святий Престол втратив свої традиційні джерела інформації у вигляді звітів європейських дипломатів, оскільки більшість дипломатичного корпусу покинула радянську державу.

Відновлення спілкування Ватикану з католиками в СРСР у 1920-х рр. стало однією з критичних і життєво важливих проблем для Святого Престолу. Були поставлені такі цілі: по-перше, отримати інформацію про стан католицької церкви в СРСР (а також інформацію про загальну ситуацію та православну церкву). По-друге, отримувати запити від католицького духовен-

ства в окремих випадках і відповідно давати вказівки Римській курії. По-третє, фінансова підтримка була життєво необхідною не лише для утримання церков у належному стані та сплати податків, а й для допомоги священникам у скрутному становищі, особливо тим, хто був заарештований і ув'язнений чи засланий у 1920-х рр. Проникнення католицьких священників на територію СРСР Ватикан розглядав як один із засобів отримання додаткової інформації та засіб спілкування Ватикану з католицьким духовенством і католиками в радянській державі. У 1920-х рр. до СРСР прибуло кілька католицьких священників. Перша група складалася лише з 11 осіб, які входили до складу місії допомоги на чолі з американським єзуїтом Едмундом Уолшем, направленої до Союзу, згідно з угодою, підписаною 16 грудня 1921 р. між СРСР і Ватиканом. Однак за умовами цієї угоди всі члени місії мали вважатися «послами», а не місіонерами, і мали носити світський одяг без будь-яких ознак релігійної приналежності. Влада робила все можливе, щоб перешкодити Е. Уолшу та іншим членам місії спілкуватися з місцевими жителями. За їхніми переміщеннями стежили, агенти місцевої влади переслідували їх дуже активно. До 1925 р. члени місії були змушені покинути СРСР.

Вирішуючи нововиникле питання про направлення до СРСР священника, який би міг надати необхідну інформацію, Святий Престол намагався зробити його предметом переговорів між Москвою та Римом, які неофіційно розпочалися в середині 1923 р. у Римі та продовжилися в Берліні у середині 1924 р. між радянськими дипломатами та представниками Римської курії. Початковою метою Москви було домогтися визнання Ватиканом СРСР. Перш ніж дати згоду, Ватикан запропонував надіслати до Москви апостольського делегата, який міг би сам оцінити релігійну ситуацію в Росії. Однак радянський представник у Римі К. Юренев стверджував, що радянський уряд ніколи не прийме жодного апостольського делегата в Москві. За словами наркома закордонних справ Г. Чичеріна, головна мета переговорів полягала лише в тому, щоб знайти «якісь законні засоби контакту між вірянами та їх центром». На його думку, в СРСР апостольський делегат не був потрібний, оскільки радянська влада не мала і не хотіла мати справу з Римом і його священниками та єпископами, як це було раніше, а лише з релігійними громадами та їх представниками, які зв'яжуться з Римом, якщо отримають звітні вказівки.

У цій ситуації французький єзуїт Мішель Д'Ербінї тричі прибував до Москви протягом 1925–1926 рр. Д'Ербінї встиг об'їздити країну, зустрітися з представниками як католицької, так і православної церкви і надіслати кілька детальних звітів до Ватикану. Діяльність Д'Ербінї під час його третьої подорожі (його наполегливі прохання створити духовну семінарію) у серпні 1926 р. викликала гнів російської влади і призвела до його негайного вигнання з країни. 9 жовтня Рада народних комісарів прийняла рішення про «недопуск в СРСР іноземних представників духовенства, які прибувають з релігійною метою або очолюють існуючі в СРСР релігійні громади чи організації» [5, с. 40; 6, с. 100–102; 7, р. 380–382].

Тож єдиною можливістю для нових священнослужителів, які прибули до СРСР, було посольство, яке могло б включити священнослужителів до свого штату. Так, під час укладення угоди між СРСР і США в 1934 р. священник Леопольд Браун прибув до Москви капеланом в американському посольстві. Після від'їзду Неве в 1936 р. Браун взяв на себе обов'язки бенефіціара та апостольського наглядача в Церкві Святого Людовика в Москві. За схожих обставин, тобто угоди з Італією 1933 р., італійський священник Санте Гареллі прибув до Москви як бібліотекар італійського посольства і виконував обов'язки помічника монсеньйора Неве.

У 1920-х рр. деяким іншим священникам вдалося виїхати з СРСР: одні таємно, інші виїхали легально – переважно ті, хто отримав дозвіл за станом здоров'я. Деякі були вислані з країни.

З 1923 р. почалися масові процеси проти католицького духовенства. Протягом 1920–1930-х рр. більшість священників в СРСР були ув'язнені, заслані або відправлені в табори. Доступним способом покинути СРСР був обмін політв'язнями між СРСР, Польщею, Литвою та Латвією. Протягом 1920-х і першої половини 1930-х рр. уряди цих країн і Польський Червоний Хрест постійно включали католицьких священників до списків на обмін полоненими.

Найбільші обміни були з Польщею 15 вересня 1932 р. та з Литвою у вересні-жовтні 1933 р. Так, наприклад, у списках на обмін полоненими був єпископ Антоній Малецький (1934 р.). Ватикан чекав його звітів про ситуацію в Росії. Однак А. Малецький був тяжко хворий і помер у Варшаві на початку 1935 р. Отже, з 1920-х рр. Ватикан мав чи не єдину можливість отримати

інформацію або якимось вплинути на ситуацію в країні: привернути увагу іноземних дипломатів в СРСР до католицьких проблем, кількість яких дедалі зростала в міру того, як СРСР почав налагоджувати дипломатичні відносини із західними країнами. Можлива допомога іноземних дипломатів здійснювалася за кількома напрямками. По-перше, це був спосіб отримання інформації. По-друге, іноземні дипломати могли таємно перераховувати кошти нужденним або тій чи іншій церкві. До того ж влада країни могла видати паспорти тим громадянам, які не отримали дозвіл на виїзд з країни (наприклад, влада Італії робила це неодноразово). Звичайно, це діяло лише з тими країнами, які встановили дипломатичні відносини з СРСР і представництва яких (посольства і консульства) відновили роботу на території Росії. Насамперед Ватикан міг спиратися на католицькі країни.

У 1930-ті рр. влада перейшла від пропаганди атеїзму до більш активних дій: десятки тисяч священнослужителів були фізично знищені й репресовані, точну кількість жертв зазначеного терору важко порахувати й нині, оскільки формально за релігійні злочини нікого не засуджували, бо Конституцією була закріплена свобода віросповідання.

Антирелігійні кампанії більшовицької партії, хоч і були масовими та жорстокими й спричинили знищення великої кількості релігійних цінностей та руйнування церков, не принесли тих результатів, на які сподівались більшовики. Населення все одно продовжувало глибоко вірувати, особливо в сільській місцевості. Це пояснюється високим рівнем довіри до священників та церков загалом. І як наслідок, у 1930-х рр. активно проявлялась протидія антирелігійній політиці радянської влади. Однією з форм боротьби було церковне підпілля: духовенство та вірні, які були піддані переслідуванням, виходили на зустріч один одному в секретних місцях, проводили нелегальні релігійні служби та обряди. Вірні намагалися зберігати святині, реліквії та релігійну літературу, приховуючи їх від державної влади. Особливо активне церковне підпілля розгорнулося під час безбожної п'ятирічки, коли держава посилювала репресії проти релігійних груп [8, с. 110, 112].

Релігійна політика радянської влади пройшла ключовий період, відзначений подіями вересня 1939 р., коли радянські війська вторглися на територію Польщі і анексували Західну Україну та Західну Білорусь. Під впливом подій вересня 1939 р. радянська влада змушена була зіткнутися з реаліями включення до свого складу населення, яке відзначалося незмінним релігійним життям та переконаннями. Аналіз К. Гілла, американського дослідника, у роботі «Радянський Союз у територіях» підкреслив, що агресивна зовнішня політика СРСР була основною причиною полегшення ставлення влади до церкви. Приєднання нових територій із православним населенням поставило завдання перед офіційною церковною політикою, оскільки проведення антирелігійної кампанії 1930-х рр. на цих теренах спричинило б масовий протест місцевого населення. Факт дискримінації польською владою православної церкви та вірян став для радянського керівництва слушною нагодою сформулювати нового ворога в обличчі пана-ксьондза, апелюючи до релігійних і національних почуттів православного населення [9, с. 139–140]. До того ж виникла можливість використовувати Московський патріархат для поширення впливу СРСР на зазначених територіях через підпорядкування місцевих православних громад. Отже, приведення релігійного життя у приєднаних областях у відповідність до радянського законодавства маскувалось стриманою антирелігійною та атеїстичною пропагандою. Одночасно Нарком внутрішніх справ УРСР І. Серов у секретному наказі від 23 листопада 1939 р. «Про недоліки в агентурно-оперативній і слідчій роботі Управління НКВС західних областей УРСР» пропонував створити спеціальну агентуру з-поміж релігійного активу – єпископів, священників, ксьондзів «для розтління і профілактичної роботи серед церковників» [10, с. 143; 11, с. 77].

Висновки. Отже, ставлення до Римо-католицької церкви в СРСР відповідало антирелігійній політиці радянського уряду. Вже з 1920-х рр. розпочнуться масові репресії, цькування та переслідування проти духовенства та віруючих, церковні структури позбавлялися прав юридичної особи, висміювались в пресі. У 1920-х і першій половині 1930-х рр. Ватикан використовував усі можливості для отримання інформації та допомоги католикам в СРСР. До цієї проблеми було привернуто увагу іноземних держав, посольства та консульства брали значну участь у процесі надання інформаційної та різноманітної фінансової підтримки. Однак намагання хоча б отримати інформацію про становище вірян було до середини 1930-х рр. одним зі складних,

вразливих та небезпечних аспектів діяльності Ватикану. Так, доставка листів посольствами була не завжди доступна, а контакти з іноземними представниками могли призвести до звинувачень у шпигунстві та жорстоких репресій. До кінця 1930-х рр. усі ці можливості були зведені до мінімуму через те, що після репресій 1937–1938 рр. католицьких священників практично не залишилося. Після анексії Західної Білорусі та Західної України зазнало гонінь польське католицьке населення, радянський уряд використовував релігійне протистояння для затвердження своєї влади.

Abstract. This study provides information on the adaptation of the Roman Catholic Church to the Soviet reality in the 1920–1930s through the lens of the USSR relations with the Vatican. The methodological basis of the work is a systematic approach, the principle of historicism, scientific objectivity, a critical and structural-systemic approach to the literary and source base of the work. It has been established that in the 1920s and the first half of the 1930s, the Vatican quite successfully used all opportunities to obtain information and help Catholics in the USSR. The attention of other countries was drawn to these problems, embassies and consulates took a significant part in the process of providing information and various financial support. Private correspondence was the most vulnerable. Delivery of letters by embassies was not always available, and contacts with foreign representatives could lead to accusations of espionage and brutal repression

Keywords: Roman Catholic Church, USSR, Vatican, religion, state.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Лебедев В. С. Від політики державного атеїзму до релігійної та релігієзнавчої освіти. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2014. № 2. С. 24–29.
2. Назаренко Ю. А. Духовно-релігійні цінності в світському освітньому просторі України: історичний аспект (Релігія і освіта в Україні: історичний аспект). *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Філософія*. 2016. Вип. 46(2). С. 73–84.
3. Палінчак М. Конституційно-правовий статус релігійних організацій в постсоціалістичних країнах Центральної Європи. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2012. Вип. 1. С. 62–66.
4. Релігієзнавство / О. П. Сидоренко (ред.). Київ: Знання, 2010. 470 с.
5. Федорищак Х. І. Взаємини держави і церкви в сфері політики пам'яті: досвід України та Республіки Польщі. *Прикарпатський вісник НТШ*. 2015. № 3. С. 37–45.
6. Чигиринська О., Дорошенко О. Християнство. Київ: Техніка, 2013. 156 с.
7. Tokareva E. Vatican and Catholics in Russia in 1920–1930: communication problems *Procedia Social and Behavioral Sciences*. 2016. № 236. P. 379–384.
8. Шевчук Т. В. Антирелігійна політика радянської влади в Україні у 20–30-ті рр. ХХ ст. *Сторінки історії*. 2015. Вип. 39. С. 100–113.
9. Гордієнко В. В. Православні конфесії в Україні періоду Другої світової війни (вересень 1939 – вересень 1945 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський ун-т імені Тараса Шевченка. Київ, 1999. 189 с.
10. Вароді Н. Православ'я та суспільство в УРСР на початку радянсько-німецької війни: історіографія питання. *Сіверянський літопис*. 2021. № 5. С. 137–144.
11. Грідіна І. М. Метаморфози антирелігійної пропаганди радянської влади в Україні під час Другої світової війни. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2009. № 4. С. 74–80.

УДК 930.85:[7:316.647.6](477)»1960/1970»

УКРАЇНСЬКИЙ ХУДОЖНІЙ НОНКОНФОРМІЗМ 1960–1980-Х РР.

М. О. Корчевий, І. В. Пятницькова

Анотація. Стаття присвячена розвитку мистецького напрямку нонконформізму, який розвивався у середовищі українських митців 1960–1980 рр. Він слугував протиставленням офіційного соцреалізму. Представники напрямку у творчості дотримувалися мотивів українського національного мистецтва.

Ключові слова: нонконформізм, образотворче мистецтво, дисиденти, історія України.

У сучасних реаліях України може здатися, що мистецтво не є актуальною проблемою для дослідження. Проте це не так. Мистецтво неодноразово в історії нашої країни виступало інструментом супротиву та боротьби. Одним із показових прикладів цього є розвиток нонконформізму у 1960–1980-ті рр., який шляхом мистецьких засобів протистояв соцреалізму.

Проблема нонконформізму досліджувалася здебільшого у мистецтвознавчій площині. Показовою працею є монографія української мистецтвознавиці Л. Смирної «Століття нонконформізму в українському візуальному мистецтві» [4]. Низка праць присвячені творчості, життєво-